

Pogányné Rózsa Gabriella[✦]

Ludwig Andreas Khevenhüller instrukciói a tábori felcserek számára

DOI 10.17047/HADTUD.2020.30.3.77

Ludwig Andreas Khevenhüller (1683–1744) *Observations-Puncten* (1729) című szabályzata saját ezrede számára készült, és első volt a Habsburg Birodalom, ezen belül Magyarország modern katona-egészségügyét megalapozó 1718. február 16-ai császári rendelet után. Khevenhüller műve egyrészt a rendelet magyarázatos kiadása, a második részben pedig ezredtulajdonosként és hadvezérként katonai oldalról szemléli a katonaorvoslást, annak szervezeti kereteit, feladatait, ismerteti résztvevőit, illetve áttekintést nyújt a tábori orvosi eszköztárról.

KULCSSZAVAK: 18. század első felének katona-egészségügy története, Khevenhüller, Ludwig Andreas

The Instructions of Ludwig Andreas Khevenhüller for Field Feldscherers

The Observations-Puncten (1729) by Ludwig Andreas Khevenhüller (1683-1744) is the first regulation for a regiment dealing also with health care in the Habsburg Monarchy (and in Hungary) after the imperial decree of 16 February 1718. This decree was the beginning of the modern military healthcare system. The work by Khevenhüller includes the explanation of the decree and in the second part of the book he, as a general and the owner of the regiment, presents military medicine from the aspect of the army. He writes about its organisation, tasks, participants, and in the end he describes the field medical instrument kit.

KEYWORDS: History of military healthcare system – first part of the 18th century – Khevenhüller, Ludwig Andreas (1683-1744)

Emberiség, konfliktusok, háborúk, katonaorvoslás – e fogalmak szorosan kapcsolódnak egymáshoz, történelmi gyökereik – sajnálatos módon – egyazon „pillanatig”, az ember teremtéséig, illetve a bűnbeesésig vezethetők vissza. Régészeti emlékek és irodalmi források tanúskodnak erről. Irodalmi klasszikussá vált Káin és Ábel története

✦ Magyar Honvédség Egészségügyi Központ – Hungarian Defence Forces Medical Centre; e-mail: prg1971.05.29@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8524-9603

a Bibliában; a *Honvédorvos*ban, a Magyarországon egyedüli tisztán katonai orvosi szakfolyóiratában is olvashatunk a vonatkozó hazai régészeti leletekről¹ vagy akár az Iliász vonatkozó tanulságairól.²

A katonai orvostörténeti szakirodalom szerint a strassburgi sebészorvos, Hans von Gersdorff (1450/1460 körül – 1529) volt az első „hivatásos katonai sebész”, aki tábori sebészként szolgált 1476–1477-ben a svájci kantonok Burgundia elleni háborújában, és itt szerzett tapasztalatait tette közkinccsé nyomtatásban közreadott, gazdagon illusztrált kötetében első ízben 1517-ben. A *Feldtbuch der Wundt Artzney*³ című könyv csak a 16. században összesen hat kiadást ért meg (1517, 1528, 1532, 1535, 1540 és 1551) nem véletlenül, hiszen e kor számos háborúsággal volt terhes, így a katonai sebészet a korabeli orvostudomány jelentős húzó ágazatává lett.

Gersdorff katonai orvosi praxisa és szakirodalmi munkássága is igazolja, hogy a tábori sebészet fejlődésének jelentős katalizátora a lőfegyverek megjelenése volt, hiszen – ahogyan Gersdorff megállapította – az ólomgolyók okozta sebek elszennyeződése, elfertőződése okozta a legtöbb gondot, vezetett legtöbbször amputációhoz. Ugyanezek a gyakorlati megfigyelések jelentek meg a 16. század más katonai orvosaiként (szintén) bizonyított sebészek munkájában, például Giovanni de Vigo (1450–1525) *Practica in arte chirurgica copiosa* (Róma, 1515) vagy Martolomeo Maggi (1477–1552) *De vulnerum bombardorum et sclopetorum, globulis illatorum, et eorum symptomatum curatione, tractatus* (Bologna, 1552) című szakkönyveiben, amelyek pontos anatómiai ismeretekre alapozva mutatták be a puszkapor mérgező és különféle sebesüléseket okozó voltát, azok kezelési eljárásait.⁴

Mindazonáltal Gersdorff műve maga sem volt előzmény nélküli, a *Feldtbuch*-ot együtt szokás emlegetni Hieronymus Braunschweig (1450 k.–1512) *Dis ist das Buch der Chirurgia: Hantwichtung der Wundartzney* elnevezésű, 1497-ben Strassburgban kiadott opuszával, amely a nyomtatás történetében először közöl képeket orvosi eszközökről. Mindkettő részletezi a harcmezőn keletkező különféle sebesüléseket, azok gyógy módjait és a gyógyításra akkor rendelkezésre álló orvosi műszereket,⁵ Gersdorff azonban a hadviselés során jelentkező nem traumás eredetű megbetegedésekről is szól, hosszan ír például a lepráról, a kiadvány végén található anatómiai megnevezések, illetve a betegségek és gyógynövények betűrendes jegyzéke is segíti a katonai orvosokat.⁶

1 Vö. Pastinszky István – Rác István: A római légiók egészségügyi ellátása különös tekintettel a magyarországi emlékekre. *Honvédorvos*, 1952. 973–993. o.; Bernát Iván: Újabb régészeti adatok a római császárság katonai kórházairól. *Honvédorvos*, 1967. 177–181. o.;

Koronczay József – Ozsváth Károly – Nagy Gábor: A 3. sz. Honvédkórház fejlődése, Pécs–Baranya katonaeegészségügy történetének tükrében. *Honvédorvos*, 1975. 287–293. o.

2 Pastinszky István: Az ó-görög katonaeegészségügy a homerosi irodalom tükrében. *Katonai orvosi Szemle*, 1955. 519–529. o.

3 Gersdorff, Hans von: *Feldtbuch der Wundtartzney*. Strassburg: Schott, 1517.

4 Vö. Kincses Katalin Mária: Tábori sebesültellátás Magyarországon a XVI–XVIII. században. Budapest, Gondolat, 2019. 49–53. o.

5 Moulin, Daniel de: A history of surgery with emphasis on the Netherlands. Dordrecht, Nijhoff, 1988. 78. o.

6 Gersdorff, Hans von: Der dritt Tractat diß Feldtbuchs sagt von der Lepre. In: Gersdorff, Hans von: *Feldtbuch der Wundtartzney*. Strassburg, Schott, 1517.

1. kép.

Fametszet Gersdorff Feldtbuch der Wundt Artzney című könyvéből

Ezek a kiadványok és számos további korabeli sebészeti szakkönyv, többek között a hadi sebészet olasz és francia klasszikusai, hogy csak a leghíresebbet említsem, Ambroise Paré (1510–1590) műve, azonban nyelvi okok, a kulturális kapcsolatok következtében a Habsburg Monarchia keleti tartományaiban, így Magyarországon is kisebb mértékben hatottak, és a katonaorvoslásnak csupán orvosi aspektusával foglalkoznak, nem érintik a katona-egészségügy szervezési, szervezeti kereteit. Ez a kérdéskör először uralkodói kezdeményezésre jelent meg a hadvezetésben a 16. században. I. Miksa császár Landsknecht zsoldos csapatai alkalmaztak először „felcser”-eket (*Feldscherer*, fürdős-borbély) egy-egy hadjárat idejére, akik a harcok befejeztével

kapták meg bérüket és tértek vissza civil foglalkozásukhoz. Magasabb végzettséggel rendelkező sebész orvos csak a sereg parancsnokának törzséhez tartozó tábori főorvos (*Oberstfeldarzt*) volt, akinek a fürdősborbélyok oktatása és ellenőrzése úgyszintén kötelessége volt.⁷ Dr. Paul Myrdaczra, az Osztrák–Magyar Monarchia meghatározó katonaeorvos-történészére hivatkozva kijelenthető, hogy az első igazi tábori kórházat IV. Navarrai Henrik francia király minisztere, Maximilien de Bethune, Sully hercege (1560–1641) szervezte meg 1597-ben Amien ostromakor. Katona-egészségügyi modellje szerint a csatamezőn a sebesültek elsősegélyben részesültek, az ellátás második szintje a „stabil” tábori kórház volt, ahol a közkatonák és a tisztek is gyógykezelést kaptak.⁸ A mobil „Maison de blessés”-ben 100–120 fő teljesített szolgálatot és „felszereléseit nagyjából rekvirált szekereken szállították és az arcvonaltól egy mérföldre telep[itették] le.”⁹

A Habsburg Birodalomban (így Magyarországon is) a 18. század elejéig nagyrészt változatlan szervezeti formában működött a katona-egészségügy. Jelentős változást az 1718. február 16-ai keltezéssel megjelent császári rendelet hozott, amely a korábbi csapat-felcser rendszert megszüntette, ezzel egyidejűleg pedig minden gyalog- és lovasezred törzséhez egy-egy ezredfelcsert rendelt, akik a gyalogosoknál 10, a lovasoknál 6 és a huszároknál 4 beosztott fürdősborbélyal dolgoztak. Ők azonban nem saját csapatuk parancsnokának, hanem az ezredtörzs alárendeltségébe tartoztak.¹⁰ Az országos fősebész/főorvos (*Protomedicus*) vagy a sereg fősebésze (*Stabs-Chirurgus*) hatáskörébe tartozott a leendő ezredorvosok szakmai alkalmasságának elbírálása, vagyis vizsgáztatásuk és erről bizonyítvány kiállítása. Általános elvárás volt, hogy az ezredsebész jó hírnévnek örvendő férfiú legyen, aki hosszú katonai és kórházi gyakorlati tapasztalatokkal és az alárendelt felcserek oktatásához kellő anatómiai és sebészi jártassággal, végzettséggel, az orvosi eszközök, valamint a vonatkozó császári haditanácsi rendelkezések kellő ismeretével, illetve megfelelő tanítási képességekkel rendelkezzen.¹¹

Az 1718-as császári rendelet utáni katonai és „katonaorvosi” szabályzatok közül primátusával – és alaposságával is – kitűnik Ludwig Andreas Khevenhüller (1683–1744) *Observations-Puncten* című összeállítása.¹²

Az osztrák nemesi Khevenhüller család története a 14. századig vezethető vissza, és a katonai szakíró, szabályzatalakító Ludwig Andreas mellett történetíró,

7 Csaszkcóczy Emil: A hadegészségügy szervezetének múltjából. *Magyar Katonai Szemle*, 1940/4. 821. o.

8 Myrdacz, Paul: Das französische Militär-Sanitätswesen. Geschichte und gegenwärtige Gestaltung. Wien, Šafár, 1895. 2–3. o.

9 Takáts László – Szemkeő Endre – Vámos László: Magyarországi tábori kórház szervezési és működési elve 1692-ben. *Orvostörténeti Közlemények*, 82. (1977), 53. o.

10 Kirchenberger, Salomon: Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, Šafár, 1895. 5. o.

11 Az 1718-as rendeletet hivatkozva és magyarázza: Khevenhüller, Ludwig Andreas: *Observations-Puncten*. So Ich Graff Khevenhüller, dem mir von Dero Käyserlichen Majestät allergnädigst anvertrauten Dragoner Regiment hiermit vorschreibe, auch von selben accurate, sollen gehalten werden. Kronstadt, Michael Heltzdörffer, 1729.
(A továbbiakban: Khevenhüller 1729.) 239–240. o.

12 Khevenhüller, 1729.

2. kép.

Ludwig Andreas Khevenhüller

(Forrás: Hadtörténelmi Közlemények, 1913. 165. o.)

valamint diplomata is akadt a familiában.¹³ A török elleni harcok jeles hadvezérének példaképe katonai és hadtudományi munkásságában anyai nagyapja, Raimondo Montecuccoli (1609–1680) volt.¹⁴ Ludwig Andreas gróf katonai pályára lépve fiatalon Savoyai Jenő herceg csapatában szolgált, részt vett az 1716-os pétervárad és 1717-es nándorfehérvári csatákban. Többől még az említett császári rendelet előtt látott napvilágot a Habsburg Birodalom első nyomtatásban is megjelent szolgálati szabályzata, az „Instruktionen für Kavallerie und Infanterie”.¹⁵ Khevenhüller 1723-ban parancsnoka, 1726-ban pedig ezredtulajdonosa lett az akkoriban jórészt magyarokból álló és békeidőben Magyarországon állomásozó Schönborn lovasezrednek,¹⁶ utóbb Eszék parancsnokaként állította össze az *Observations-Puncten* című írását.¹⁷

13 Révai nagy lexikona. 11. kötet. Budapest, Révai, 1914. 582.

14 Thürheim, A.: Feldmarschall Ludwig Andreas Graf von Khevenhüller-Frankenburg... Eine Lebensskizze. Wien, Braumüller, 1878. 28. o.

15 Meyers Konversationslexikon. 9. Bd. Leipzig–Wien, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1890. 709. o.

16 Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme [elektronikus dok.]. Budapest, Arcanum [s. a.]

17 Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Bd. 11. Wien, Kaiserlich königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864. 225. o.

Pályafutása során a törökellenes harcokban és az osztrák örökösödési háborúban is számos jelentős csatában bizonyított, közben Bécs katonai parancsnoka, 1736-ban az Udvari Haditanács elnökhelyettese lett, 1739-ben pedig Szlavónia és Szerémség kormányzójává nevezték ki.¹⁸

Khevenhüller tehát saját ezrede számára készítette még 1727-ben *Observations-Puncten* című, jelentős hatású szabályzatát, amely első ízben az 1729. esztendőben jelent meg nyomtatásban, utóbb pedig több kiadást is megért (1734, 1739, 1748 és 1749). A katonarvoslás és a katonaegészségügy története szempontjából azért kiemelten jelentős e munka, mert az 1718-as császári rendeletre hivatkozva és annak szellemében építette ki ezredében a szükséges egészségügyi szolgálatot.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a szakirodalomban többen az *Observations-Puncten* valamely későbbi kiadására hivatkoznak, így elsikkad az a fontos momentum, hogy a fentebb említett császári rendelet után ez a rendelkezés volt a legelső ilyen összeállítás a Habsburg sereg történetében.¹⁹

3. kép.
Az *Observations-Puncten*
1729-es kiadásának
címlapja

„Úgy a civil, mind a katonai ügyek rendet és szabályokat követelnek, amelyek valós alapokon nyugszanak és mindent meghatároznak, különben zavar keletkezik, ami romlásba visz” – ezzel a gondolattal indítja Khevenhüller az *Observations-Puncten* előszavát, és azzal folytatja, hogy a szervezetlenség különösen a hadi dolgokban végzetes következményekkel járhat. A nélkülözhetetlen szabályozók több

18 Ludwig Andreas Khevenhüller. In: Österreichs Helden des 17. und 18ten Jahrhunderts. Hrsg. Raphael Morgenstern. St. Pölten, Lorentz, 1783. 197. o.

19 Gömör Gusztáv a *Hadtörténelmi Közleményekben* 1897-ben ismertette a 18. század első felének hadi reguláit, és az elsőjeget Maximilian Regal altábornagy 1731-ben kiadott munkájának ítéli (Gömör Gusztáv: Hadi szabályzatok a 18-ik század első felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1897. 640. o.) és éppígy későbbi kiadás alapján dolgozott az Osztrák–Magyar Monarchia jeles katonarvos-történésze Salomon Kirchenberger is. (Kirchenberger, Salomon: Zur Geschichte des österreichischen Militär-Sanitäts-Wesens während des Zeitraumes von 14. bis 18. Jahrhundert. *Streffleur's Österreichische Militärische zeitschrift*, 1881/4. 55–73. o.; Kirchenberger, Salomon: Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, Šafář, 1895. 5–6. o.)

szintjét különíti el a törvényektől kezdődően az Udvari Haditanács parancsain és rendeletein, valamint a magasparancsnokságok által meghonosított szokásokon és az ezredek, csapatok hagyományain keresztül a napi teendők részletszabályaiig, eljárásrendjeiig. Szabályzata ezen kútfőkön és a kora ifjúságától kezdődően gyűjtött tapasztalatain, a kipróbált gyakorlaton alapul.²⁰

A kiadvány első része a vonatkozó jogforrás egyes paragrafusaihoz fűzött magyarázatokat tartalmaz. Az 57. paragrafussal összefüggésben például a felcserek feladataként említi leszereléskor a fizikai alkalmatlanság megállapítását, és annak igazolását, illetve szükség esetén az invalidusnak katonai kórházban történő ellátásáról való gondoskodást.²¹ Éppígy az ezrede számára megfogalmazott rendelkezések között is fel-felbukkanak az egészségügyi ellátással kapcsolatos pontok, Khevenhüller az ezredsebészek és segítőik működéséről, valamint a szükséges eszközökről, felszerelésekről azonban külön fejezetben szolt,²² az általános elvek tekintetében természetesen az 1718-as és egyéb még hatályos haditanácsi rendelkezésekre hivatkozva.

Ezek szerint az ezredsebész felelt a beosztott Unter-Feldscherer-ek képzése mellett ezrede teljes egészségügyi szolgálatának kiépítéséért és működtetéséért, vagyis azért, hogy „a beteg katonákat el ne hanyagolják”. Ennek érdekében az ezredsebésznek minden laktanya közepén kórházat kellett kialakítania, melynek felügyelete, működési feltételeinek folyamatos biztosítása, a megfelelő ápolói és kiegészítő (konyhai, takarítói, mosodai) személyzetének felvétele és irányítása, a gazdasági tiszttel (ma logisztikussal) való kapcsolattartás volt a feladata. Felettesei felé való rendszeres jelentési kötelezettségén túl soron kívüli beszámolóval tartozott a váratlan eseményekről.

Az ott szolgálatot teljesítő beosztott sebészek kötelesek voltak a rájuk bízott betegeket és sebesülteket rendszeresen vizitálni, a szükséges operációkat saját kezűleg elvégezni és arra ügyelni, hogy az ott ápoltak az összes gyógyszereiket rendben bevegyék. Tevékenységükről, a betegek számáról, állapotáról, a gyógyszerfelhasználásról havonta jelentettek (távollét esetén írásban) az ezredsebésznek, aki a szóbeli beszámolások alkalmával, a tudományokban és a gyakorlatban való előmenetelüket biztosítandó, az általa ajánlott szakirodalmi források feldolgozását szintén számon kérte rajtuk. Az ezredorvos parancsnoka engedélyével boncolásokat is végezhetett, ezek és az általa elvégzett nagy műtétek szintén alkalmat teremtettek számára az irányítása alatt lévő munkatársak anatómiai és orvosi oktatására, (tovább)képzésére.

Az ezred egészségügyi ellátásának fontos területe volt a tábori felszerelés és gyógyszerkészlet összeállítása, hadgyakorlatokra, hadjáratokra való kivonulás eseteire a sebészek vezénylese, a szükséges anyagmennyiségek és a várható betegségek, sebesülések, a prognosztizálható beteg- és sebesült-létszámok, valamint a kellő szállítási kapacitás meghatározása. A hadi eseményekben maga az ezredsebész szintén a sereggel tartott, szoros kapcsolatban kellett állnia alárendeltjeivel, sem elmenekülnie, sem zsákmányolnia nem volt szabad. Ő kapta meg megőrzésre és használatra az orvosi eszközöket, és egy-egy műtétnél nem hivatkozhat arra, hogy nincs megfelelő

---

20 Khevenhüller 1729. 1–4. o.

21 Uo. 110–111. o.

22 Uo. 239–246., illetve 246–250. o.

felszerelése annak elvégzésére. Ha felszereléséből valamit elveszített vagy tönkretett, azt pótolni volt köteles, vagy behajthatta azon, aki a kárt valójában okozta.

A gyógyszereket az ezredtörzs a császári tábori patikából vételezte az ezred legénysége és tisztai kara számára, illetve egyéb gyógyszerforrás hiányában az al- és főtisztek hitvesei, gyermekei és szolgálai részére szintén rendelkezésre állt e forrás, a magasabb rangúaknak azonban a költségeket meg kellett téríteniük ezredüknek.

Khevenhüller munkája a tábori orvosi eszközkészletet is leírja; egyenként foglalva jegyzékbe a mindenkor kötelező hét egészségügyi láda tartalmát. Ez az instrumentárium magában foglalta a szóba jöhető sebesülések, betegségek diagnózisához és gyógyításához, a legkülönbébb műtétek elvégzéséhez szükséges eszközök, orvosi

4. kép.

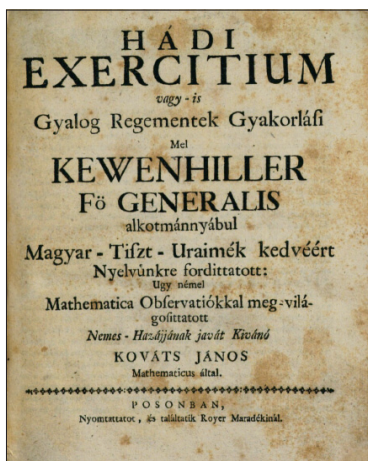
Díszes előszó az Observations-Puncten 1749-es kiadásából

(Forrás: Khevenhüller, Ludwig Andreas: Observations-Puncten. Wien, Krauß, 1749. előszó)

műszerek, valamint azok tisztításához, karbantartásához való szerszámok összességét.²³ Az „igényjogosultakkal” foglaltakkal összhangban a tábori orvosi felszereléshez tartozik pl. katéter nők számára, vagy méhtükör.

Khevenhüllertől az *Observations-Puncten* több kiadása mellett egyéb hadtudományi műveket is jegyez a szakirodalom; levelezése, hadelméleti és hadtörténeti forrásként is jelentős naplói, kéziratban fennmaradt hagyatékának egyes részei halála után nyomtatásban szintén megjelentek és a mai kutató számára is haszonnal forgathatók. Magyarországi ismertsége, katonarvosi rendelkezéseinek megismertetése nem csupán azért fontos, mert ezrede magyar területen is tartózkodott, hanem mert közvetlen hatással volt a császári sereg korai szabályrendeleteire. Az általa általános érvényűként összeállított *Instruktion für Kavallerie und Infanterie*-nek²⁴ a gyalogságra vonatkozó részét 1746-ban Kováts János matematikus katonatiszt magyar változatban is közrebocsátotta.

5. kép.
A *Hádi exercitium címoldala*

(Forrás:
Kováts János: *Hádi exercitium*.
Pozsony, Royer, 1746.)

A *Hádi exercitium* vagy – is *Gyalog Regementek Gyakorlási*²⁵ a magyar katonai szaknyelv történetében is kétségkívül jeles relikvia.²⁶

Nem véletlen tehát, hogy a kiterjedt életmű, a sikeres hadvezéri érdemek és a szakírói tevékenység elismeréseként az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege megőrizte Ludwig Andreas Khevenhüller tábornok emlékét. 1888-ban Ferenc József császár rendeletére több alakulat kapta meg valamely korábbi jeles hadvezér

23 Khevenhüller 1729. 246–250. o.

24 Khevenhüller, Ludwig Andreas: *Instruktion für Kavallerie und Infanterie*. Wien, Krauß, 1737.

25 *Hádi exercitium* vagy – is *Gyalog Regementek Gyakorlási* mel Kewenhiller Fő Generalis alkotmányából Magyar - Tiszt - Uraimék kedvéért Nyelvünkre fordítottat: ugy némel Mathematica Observatiókkal meg-világosítottat Nemes - Hazájának javát Kivánó Kováts János Mathematicus által. Pozsony, Royer, 1746. A szabályzat szövegét közli Szendrei János: *A Khevenhüller-féle hadi utasítás. 1–7. Hadtörténelmi Közlemények*, 1913–1916.

26 Markó Árpád: *Adalékok a magyar katonai nyelv történetéhez*. 3. közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1959/1. 158–160. o.

nevét, ezek között Khevenhüller a 7. gyalogezrednek lett „örökös tulajdonosa” egészen a Nagy Háború időszakáig.²⁷

A stabil katona-egészségügyi intézményhálózatnak, valamint az orvos- és katonatorvos-képzés rendszerének kiépítését Mária Terézia és utóbb II. József uralkodása hozta meg a Habsburg Birodalom és a császári sereg (ebben Magyarország és a magyar ezredek) számára. Az első és a közegészségügyi intézkedésekben erősen a hadseregre támaszkodó átfogó szabályozás a Generale normativum in re sanitatis (1770).²⁸ Gerhard van Swieten (1700–1772) a királynő megbízásából volt a Habsburg Birodalom egészségügyének vezetője, Magyarország neki köszönheti a tisztiorvosi szolgálat megszervezését és a nagyszombati egyetem orvoskarának, a mai Semmelweis Egyetem korai jogelődjének megalapítását.²⁹ A trónörökös, a későbbi kalapos király orvosa és bizalmasa volt Giovanni Battista Brambilla (1728–1800), aki 1752-ben került Itáliából a bécsi udvarba és lett a gyalogság ezredorvosa. Brambilla bizonyított gyakorló katonatorvosként, II. József európai tanulmányútján pedig kísérője volt többek között katonai táborokban is, közös tapasztalataik alapján dolgozták ki a katona-egészségügy reformját. 1779-ben a katona-egészségügy szuperintendánsa lett (mai fogalmainkkal élve a császári sereg egészségügyi főnöke), és 1781-ben porosz mintára ő hívta életre a Birodalom első katonatorvosi iskoláját. A bécsi Josephinumban (Medizinisch-Chirurgische Akademie, Collegium-Medico-Chirurgicum Josephinum, Orvos-sebészi József Akadémia) traumatológiát, higiénéiát és járványtani ismereteket oktattak a leendő katonatorvosoknak.³⁰ Brambilla Protomedicus/Protochirurgus idejében több magyarországi katonai kórház jött létre, szintén 1781-ben, közel 240 esztendeje a mai Honvédkórház őse, a pesti Militärspital.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bálint Ferenc: Az ezredtulajdonosi rendszer az osztrák–magyar hadseregben.

Elérhető A Nagy Háború írásban és képben című honlapon.

https://m.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/balintferenc_az_ezredtulajdonosi_rendszer.pdf
(Letöltés ideje: 2020. 04. 07.)

Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme [elektronikus dok.]. Budapest, Arcanum, [s. a.]

Bernát Iván: Újabb régészeti adatok a római császárság katonai kórházairól. *Honvédtorvos*, 1967. 177–181. o.

Khevenhüller, Ludwig Andreas. In: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Bd. 11. Wien, Kaiserlich königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864. 225–230. o.

Birtalan Győző: A XVIII. század orvostudománya. In: Orvostörténelem. Budapest, SOTE, 1992. 97–114. o.

27 Új ezrednevek. *Pesti Hírlap*, 1888. május 15. 10. o.; Bálint Ferenc: Az ezredtulajdonosi rendszer az osztrák–magyar hadseregben. 5. o. A Nagy Háború írásban és képben című honlap

https://m.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/balintferenc_az_ezredtulajdonosi_rendszer.pdf
(Letöltés ideje: 2020. 04. 07.);

Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1914. p. 392.; Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres. 1917. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1917. 20., 28. o.

28 Balázs Péter: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. 1–2. kötet. Budapest – Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.

29 Birtalan Győző: A XVIII. század orvostudománya. In: Orvostörténelem. Budapest, SOTE, 1992. 97–98. o.

30 Kincses Katalin Mária: Tábori sebesültellátás Magyarországon a XVI–XVIII. században. Budapest, Gondolat, 2019. 123–126. o.

- Csaszkcóczy Emil: A hadegészségügy szervezetének múltjából. *Magyar Katonai Szemle*, 1940/4. 821–826. o.
- Gersdorff, Hans von: *Feldtbuch der Wundtartzney*. Strassburg, Schott, 1517.
Elérhető: Bayersiche Staatsbibliothek digital.
<https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/15861647127285bsb11199982.pdf>
(Letöltés ideje: 2020. 03. 26.)
- Gömöry Gusztáv: Hadi szabályzatok a 18-ik század első felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1897. 639–643. o.
- Khevenhüller. In: Révai nagy lexikona. 11. kötet. Budapest, Révai, 1914. 582. o.
- Khevenhüller, Ludwig Andreas: Observations-Puncten. So Ich Graff Khevenhüller, dem mir von Dero Käyserlichen Majestät allergnädigst anvertrauten Dragoner Regiment hiermit vorschreibe, auch von selben accurate, sollen gehalten werden. Kronstadt, Michael Heltzdörffer, 1729.
Elérhető az Österreichische Nationalbibliothek digitális gyűjteményében.
http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ3556010X
(Letöltés ideje: 2020. 03. 20.)
- Khevenhüller, Ludwig Andreas: Observations-Puncten. Wien, Krauß, 1749.
Elérhető az Göttinger Universitätsbibliothek digitális gyűjteményében.
<https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN654198675> (Letöltés ideje: 2019. 09. 13.)
- Kincses Katalin Mária: Tábori sebesültellátás Magyarországon a XVI–XVIII. században. Budapest, Gondolat, 2019.
- Kirchenberger, Salomon: Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, Šafár, 1895.
- Kirchenberger, Salomon: Zur Geschichte des österreichischen Militär-Sanitäts-Wesens während des Zeitraumes von 14. bis 18. Jahrhundert.
Streffleur's Österreichische Militärische zeitschrift, 1881/4. 55–73. o.
- Koroncay József – Ozsváth Károly – Nagy Gábor: A 3. sz. Honvédkórház fejlődése, Pécs–Baranya katonaegészségügy történetének tükrében. *Honvédorvos*, 1975. 287–293. o.
- Kováts János: Hádi exercitium. Pozsony, Royer, 1746.
- Ludwig Andreas Khevenhüller. In: Österreichs Helden des 17. und 18sten Jahrhunderts. Hrsg. Raphael Morgenstern. St. Pölten, Lorentz, 1783. 191–214. o.
Elérhető az Österreichische Nationalbibliothek digitális gyűjteményében. URL:
http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ162771108
(Letöltés ideje: 2020. 03. 23.)
- Markó Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv történetéhez. 3. közlemény.
Hadtörténelmi Közlemények, 1959/1. 151–166. o.
- Meyers Konversationslexikon. 9. Bd. Leipzig–Wien, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1890. 709. o.
- Moulin, Daniel de: A history of surgery with emphasis ont he Netherlands. Dordrecht, Nijhoff, 1988.
- Myrdacz, Paul: Das französische Militär-Sanitätswesen. Geschichte und gegenwärtige Gestaltung. Wien, Šafár, 1895.
- Pastinszky István: Az ó-görög katonaegészségügy a homerosi irodalom tükrében.
Katonaorvosi Szemle, 1955. 519–529. o.
- Pastinszky István – Rácz István: A római légiók egészségügyi ellátása különös tekintettel a magyarországi emlékekre. *Honvédorvos*, 1952. 973–993. o.
- Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres. 1917. Wien, K. k Hof- und Staatsdruckerei, 1917.
Elérhető a Hungaricanában. URL:
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/austrian_state_archives_RanglistenHeeres/
(Letöltés ideje: 2020. 03. 26.)
- Schematismus für das k. u. k Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914.
Wien, K. k Hof- und Staatsdruckerei, 1914. Elérhető a Hungaricanában. URL:
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/austrian_state_archives_MilitarAlmanachSchematismus/
(Letöltés ideje: 2020. 03. 26.)
- Szendrei János: A Khevenhüller-féle hadi utasítás. 1–7. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1913–1916.
- Takáts László – Szemkeő Endre – Vámos László: Magyarországi tábori kórház szervezési és működési elve 1692-ben. *Orvostörténeti Közlemények*, 82. (1977), 51–63. o.
- Thürheim, A.: Feldmarschall Ludwig Andreas Graf von Khevenhüller-Frankenburg... Eine Lebensskizze. Wien, Braumüller, 1878.
- Új ezrednevek. *Pesti Hírlap*, 1888. május 15. 10. o.